

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ОБЕМА НА ПОНЯТИЕТО „СТАРОВЪЛГАРСКА ПОЕЗИЯ“

Стефан Кожухаров

Изслушаните вече няколко доклада на семинара¹ не само поставиха много съществени въпроси на литературната ни история и засвидетелстваха професионалната компетентност на своите автори, но същевременно очертах сложната методологическа ситуация, в която попада съвременното литературнознание при опита си да конструира модела на една национална литературна история. Набелязват се проблемите на продължителна — с всички изгледи да бъде и плодотворна — дискусия на различни равнища: от принципите на хронологизация и периодизация на отделни литературни явления и процеси до най-общите теоретико-методологически и естетически проблеми на литературния процес. Подготвителните изследвания за написването на многотомна история на българската литература очевидно се насочват не само към проучване на т. нар. „бели полета“, но и към една критика на способността за съждение върху литературата. Такъв е според мене смисълът на остро поставения въпрос, каква трябва да бъде новата многотомна история на българската литература.

Споделям и затова ще цитирам принципната формулировка на Б. Ничев, че в нашия разговор става дума „за литературна история, която се съобразява със съвременното равнище на марксистическата наука, и, от друга страна — без всякакво предубеждение да изхожда от своеобразието на самия литературен процес. Това може да бъде само история, при която литературата се разглежда като една отворена, развиваща се система, и то не обикновена система, а система ценностна, т. е. система от естетически стойности, система, при която не само и не главно хронологическият, но и аксеологическият, оценъчният момент играе роля при класификацията, подбора и степенуването на явленията. Това значи, че отделните литературни явления — писател, творба, литературна група, течение, период и т. н. — би трябвало да се разглеждат в техните взаимоотношения и вътрешна функционалност с оглед законите и изискванията на самата система, с оглед на нейните потребности и вътрешната ѝ логика.“²

Цитираните мисли ме улесняват да премина към своята тема, да предложа някои наблюдения към въпроса за обема на понятието „старовългарска

¹ Под рубриката „Методологически проблеми на литературната история“ сп. „Литературна мисъл“ отразява работата на семинара при Института за литература (вж. също кн. 1, 5 от т. г.). Списанието и напред ще публикува под тази рубрика статии, засягащи методологически въпроси на историята на литературата, от наши и чужди автори, изнасяни на различни семинари, конференции, симпозиуми в Института за литература. — Бел. ред.

² Вж. Лит. мисъл, 1976, кн. 5, с. 51.

поезия“ „с оглед изискванията на самата система“ на старата ни литература и вътрешната логика на жанровата ѝ система. Преди това ще засегна въпроса за съотношението и вътрешната зависимост между двата основни типа съждения, които са иманентно присъщи на всяка литературна история.

Като словесно изкуство литературата безспорно принадлежи към ценностите, към духовните явления или, както все по-често се казва, към вторичните моделиращи системи и следователно същностните съждения върху нея имат оценъчен характер. Този тип съждения несъмнено представлява променлива величина, в която се оглежда състоянието на научното и естетическото мислене през даден исторически период, способността за приобщаване и осмисляне на изкуството на отминали епохи, степента на широта или ограниченост на изследователския подход, мирогледната позиция, вкусът, дори модата или, най-общо казано, доминиращият културен стереотип, респективно неговата категоричност. В този смисъл последна история на литературата няма и всеки литературно-исторически синтез е предпоследен, защото всяка следваща епоха, дори само няколко поколения напред, внасят нови корективи, откриват неподозирани стойности и нюанси, застават на неочаквани гледни точки. Развоят на способността за ценностни съждения изглежда непредвидим и неуправляем поради сложната си и многостранна обусловеност. Безспорен е прогресът в дълбочината на проникването и в широтата на обхвата. Днес например възприемаме и оценяваме творчеството на Ив. Вазов, на Пенчо Славейков или българските символисти не така, както преди двадесет или преди петдесет години, не така, както техните съвременници; литературата на Българското Средновековие днес също не възприемаме така, както преди двадесет, преди петдесет или преди осемдесет години; българската литература се стремим да видим не само в рамките на националното ни развитие, но в контекста на балканския, славянския, европейския и световния литературен процес. Причината за разширяване и задълбочаване на изследователския подход е преди всичко в развитието на способността за ценностни съждения върху литературата, в прогреса на хуманитаристиката, на културата.

Другия тип съждения, в тясна връзка с които се намират ценностните, бих нарекъл съждения за истинност. Те са свързани с установяването на материала и свързването му с контекста на епохата, с много широката сфера на историко-фактологично изясняване. В историята на литературата съжденията за истинност също са променлива величина. При новата и съвременната литература те подлежат на достатъчно изчерпателно фиксиране, което осигурява своеобразна автономност на ценностните съждения по отношение на тях — поради богатата документираност на творческия процес и на литературния живот; много неизвестни стоят пред литературните историци на Възраждането, съвсем различно е положението при литературата на Българското Средновековие. Тук съществува действително сложна и специфична проблематика, свързана с характера и обема на материала.

Съжденията за истинност при старата ни литература все още и може би за дълго време са и ще си останат променлива величина, а в много случаи, често пъти в изключително важни случаи те ще останат вместо съждения за истинност съждения за вероятност. Несъмнено те са положение се е отразявало и ще се отразява върху ценностните съждения ако не с друго, поне с това, че те ще се градят върху непълно знание и обхващане на материала на старата ни литература, ще се градят върху хипотетична представа за пълнотата на литературния живот през отделни периоди, върху една селекция на произведенията и авторите, обусловена от обективни нелитературни фактори (възъшени по отношение на литературния процес) — от трагичната съдба на народа ни

през опустошителните вековни робства, от случайното понякога оцеляване на произведения при почти пълното им унищожаване през отделни периоди. Едва ли е нужно да се дават примери, достатъчно е да припомним всеизвестната истина, че за разцвѣта на старата ни литература през IX — X век, за „златния век“ сѣдим предимно по руски и сръбски преписи, направени век — век и половина по-късно от създаването на произведенията.

По-важно е, струва ми се, да се акцентува върху развиващата се възможност за ценностни сѣждения в областта на старата българска литература в съответствие и с разширяването на възможността за сѣждения за истинност. Става дума за изключителното значение на извороведческите проучвания, посрещани понякога със снизходителна учтивост. . . Акцентът е необходим, за да помним, че проучването на старата ни литература на равнището на извори все още не е завършено и едва ли в скоро време ще бъде завършено, че все още нямаме критични издания на много старобългарски автори, произведения, жанрови сборници и тематични цикли, че нямаме дори своден списък на българските ръкописи, прѣснати из библиотеки и ръкописни сбирки навсякъде по света. Изследванията на ръкописните сбирки у нас и в чужбина, направени през последните две десетилетия от редица наши и някои чуждестранни слависти, дадоха на историята на литературата нови произведения, нови автори, нови варианти на известни творби, въведоха нови жанрове, десетки, дори стотици нови преписи, които са надеждна основа за проучвания изобщо върху творческия процес и литературата на Българското Средновековие. Извороведческите проучвания и приноси, както и да ги наричаме — пълзящ емпиризъм, фактология, дреботемие или филологизъм, — като сѣждения за истинност дават необходимия минимум надеждност и сигурност на ценностните сѣждения, а понякога доказват свободния им полет встрани от предмета. Налага се да дам един конкретен пример.

Известно е, че декламационният тип поезия в старата ни литература е представен с твърде малко произведения, останал е непродуктивен. Без да изследвам тук причините на това явление, ще отбележа, че една кратка поетическа жанрова форма остана непривлечена в изследванията. Става дума за т. нар. п р о л о ж н и стихове — обикновено двустихия или тристишия, понякога 5—6 стиха, в по-редки случаи до 10 и повече стиха. Откритие на византийската литература, станали известни на старобългарските писатели чрез превода на Стишния пролог през XIV в., проложните стихове се появяват и в български произведения, с тях известни и неизвестни автори украсяват началото на проложни жития за български светци в периода откъм втората половина на XIV до началото на XIX в. Когато преди десетина години за първи път обърнах внимание на проложните стихове, бяха ми известни само няколко примера. Тук си позволявам да направя научно съобщение за наличието на дванадесет оригинални произведения в старата ни литература от този жанр, които досега съм успял да издира.¹ Вероятно това не е всичко, вероятно из морето на непрелистените славянски ръкописи из света се крият още старобългарски проложни стихове — не това е важно в случая. По-важно е да знаем, че вече разполагаме с една малка сбирка от проложни стихове, която е достатъчна да засвидетелствува наличието на жанрова форма д и д а к т и ч н а е п и г р а м а в старата ни литература, нейната продуктивност и неслучайност, които ни задължават да я включим в обема на понятието старобългарска поезия и същевременно разширяват възможностите за ценност-

¹ Вж. Ст. Кожухаров. Старобългарски проложни стихове. — Литературна история, кн. I (под печат).

ни съждения върху жанровото многообразие на старобългарската поезия от декламационен тип, очертават линията на един типологичен паралел между византийската, старобългарската, староруската и старосръбската литература.

Примерът с проложните стихове показва зависимостта на двата типа съждения и развитието на представите в рамките на един жанр. Ще дам още един пример, който излиза извън рамките на един жанр и се свързва с по-широки обобщения върху средновековната ни литература и култура. Заради връзката с темата на доклада и за удобство отново ще използвам свои наблюдения.

На специалистите е известно, че произведенията на старобългарската химнография, ако и да носят означения за начина на пеенето им и за характера на мелодиите, не са запазени в нотни записи. Музикалният материал е невероятно оскъден и това пределно затруднява не само музиколозите-медиевисти, но и литературоведа, който се опитва да намери музикално-текстова основа, за да изследва взаимоотношенията между текст и мелодия в старобългарската химнография. Това затруднение подхранва скептицизма на редица изследователи и им дава основание да твърдят, че тук не става дума за песенно изпълнение, а за речитативно четене на текстовете. Освен това в малкия брой запазени нотни текстове до XIV в. не намираме разтегнато (чрез повторение) изписване на гласните под ноти, както във византийските и староруските певчески сборници. Такъв начин на изписване е засвидетелствуван в молдавски по произход певчески ръкописи едва от началото на XVI в., но тъкмо отсъствието на разтегнато изписване на краесловните ерове в по-ранните български паметници послужи като основание да бъде оспорена и отречена връзката на молдавските сборници с търновската традиция. По-далечният извод от такива констатации е извод за непълноценността на песенно-поетическата традиция през старобългарския и среднобългарския период, за редуцираната стойност на съответните песенно-поетически сборници като съставна част на средновековната култура.

В същност изследванията на изворите показаха, че тези оценъчни съждения, косвено разпростиращи се и върху характера и спецификата на старобългарската химнография, се обезсмислят от възможността за съждение за истинност. Преди две години на заседанията на Текстологическата комисия към Международния комитет на славистите съобщих за два паметника от XIII в., в които е документирано наличието на литургическо произношение (характерно за т. нар. литургическо произношение в певческите ръкописи е разтегнатото изписване и на краесловните ерове.¹ Нещо повече, сега след като е извършено проучване на всички достъпни български химнографски ръкописни паметници от XII—XIII в., са ми известни вече десет паметника, в които е засвидетелствувано литургическо произношение и наличие на нотни знаци. Откриването на тези факти не само обезсилва споменатите съждения, но създава предпоставки те да бъдат заменени с други, които имат надеждна опора не в отсъствието, а в наличието на съждения за истинност.

Приведените примери са твърде показателни за затрудненията и посоката, от която идват усложненията за историците на средновековната литература — усложнения, произтичащи от непреодоляната, понякога и непреодолима зависимост на ценностните съждения от съжденията за истинност на равнището на отделни литературни явления — творба, творческо дело, школа и пр.

Бих искал да отбележа още един изключително важен момент в развитието на оценъчните съждения върху старата ни литература, който е свързан с изходната методологическа позиция, с опитите старобългарската литература

¹ Публикация на данните от един ръкопис вж. у Ст. Кожухаров. Нотни начертания в Орбелския триод. — Български език, 1974, кн. 4.

да бъде осмислена като завършено културно-историческо явление, да бъде разбрана като ценностна система. Прогресът в тази насока е изключително завоевание на марксистическия етап от развитието на нашата наука, хронологически съвпада с повишения интерес към поетиката и интерпретацията на средновековните литератури в световната наука. Заслуга на съветското литературознание (Д. С. Лихачов и неговата школа) е утвърждаването на такъв подход към литературата на Средновековието, който се стреми да разкрие нейната художествена специфика като литература, търси да открие закономерностите на собственото ѝ развитие от гледна точка на нейните естетически категории, а не да я оценява в съпоставка с чуждата на духа ѝ естетика на новото време. Така стана възможно да се види другото, различното, несъответното на съвременното естетическо съзнание не като по-несвършено, като изостаналост, неразвитост или примитивизъм, а именно като друго, като различно, което се оценява според своята специфика; стана възможно разкриването и адекватното изясняване на много типологически сходни черти на средновековните литератури. Теорията за „литературния етикет“, определящ многостранната програмираност на произведението, изтълкуването на „плетение словес“ като философия на словото (Лихачов), формулираното от Лотман за фолклора и средновековните литератури понятие „естетика на тъждеството“, основана на отъждествяването на изобразяваните жизнени явления с вече известни и организирани в система модели с произтичащото оттук значение на „общите места“ и пр., помогнаха да се дешифрират съществени страни на литературния процес през Средновековието, разкриха нови перспективи за типологични паралели не само между средновековните литератури, но и между литература и фолклор. Приложени към българската литература, постиженията на съвременната медиевистика дадоха положителни резултати в редица изследвания, с които ще трябва да се съобрази бъдещата концепция на многоотомната история на българската литература.

Позволих си този дълъг увод, защото общите разсъждения за съотношението и зависимостта между съжденията за истинност и ценностните съждения, от една страна, и развитието на ценностните съждения в сферата на методологията и поетиката — от друга, в пълна сила важат при поставянето на въпроса за обема на понятието „старобългарска поезия“. Въпросът за обема на понятието „старобългарска поезия“ се решава многоплатново — от равнището на извороведчески проучвания и филологическа обработка на текстовете, до теоретичните обобщения върху целия материал. Тук аз ще споделя някои съображения, които засягат изключително песенната поезия (химнографията), която и досега не е намерила подобаващо признание в историко-литературните съчинения. Моите съображения по-нататък засягат: 1) хронологическите граници на продуктивността на жанра; 2) жанровата специфика на химнографската композиция служба и развитието на композицията като белег за периодизация; 3) приноса на Търновската книжовна школа в развитието на старобългарската химнография; 4) залеза на жанра като актуална литературна форма.

1. ХРОНОЛОГИЧЕСКИ ГРАНИЦИ НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ХИМНОГРАФИЯ

В панорамата на старобългарската литература границите на старобългарската поезия на пръв поглед не са така ясно очертани, както при някои други жанрове, и поради това проблемите около обема и съдържанието на понятието „старобългарска поезия“ все още не са намерили окончателни решения. Ако пристъпим към старобългарската литература с критериите на естетическия и художествения опит, който сме придобили в общуването си с литературата на

новото време, ние ще открием само няколко стихотворения — старобългарската литература ще ни се стори лишена от поезия, едно загадъчно море, недокоснато от лирическо вълнение.

В същност — като определен тип средновековно словесно изкуство — старата българска литература притежава специфично своя, богата и разнообразна система от поетически жанрови форми, в които се е отяляло и достигнало до нас вдъхновението на българските поети от първото хилядолетие на литературата ни. Жанровите форми на старобългарската поезия не са откритие на средновековните ни поети: те са талантиливо усвоени в творческия акт на приобщаването на славяните към естетическия опит и духовния свят на византийската литература. Създавани според нормите на поезика, изградена върху философските предпоставки на сотериологичен възглед за човека и мястото му във всемира, наситени с религиозни представи, идеи и символика, произведенията на старобългарската поезия носят белега на своето време, възплащават порива и вдъхновението на една далечна епоха, отразяват определен, исторически детерминиран стадий в развитието на словесното изкуство.

Още в Кирило-Методиевата епоха, в блестящия период на „златния век“ в старата ни литература се оформят два структурни типа поезия — декламационна и песенна, които имат различна историческа съдба. Ритмически организирана предимно в дванадесетсрични стихове, поезията от декламационен тип е по-близка до съвременните представи за поетическо творчество. Две знаменити произведения бележат върховете достижения на тази поезия и приобщавайки ни към патоса на културното строителство през IX—X в., свидетелствуват за дълбоката ангажираност на старобългарската поезия с проблемите на българската действителност. Става дума за Проглас към евангелието, свързан от редица изследователи с името на създателя на славянската писменост Константин-Кирил, и Азбучната молитва на Константин Преславски. От X в. до нас е достигнала и една стихотворна Похвала за цар Симеон, която очертава образа му на „книголюбец“, обладан от желанието да проникне в скритите мисли „в дълбочината на многотрудните книги“.

Завоювала високи постижения през IX—X в., засвидетелствувана с малко достигнали до нас произведения, поезията от декламационен тип остава слабо продуктивна в старата ни литература. Едва през XV в. ще се появи едно привличащо вниманието на изследователите произведение — обширната Молитва към Богородица от Димитър Кантакюзин, а някъде към средата на XIV в. старобългарските книжовници и поети усвояват и използват възможностите на една кратка лирическа форма от епиграматичен тип — т. нар. проложни стихове, с които украсяват началата на проложните жития за български светци.

Едновременно с декламационната поезия в старата ни литература се появяват и първите произведения на песенната поезия или химнографията. Към поетичния свят на химнографията старобългарските книжовници и писатели се приобщават чрез първите преводи от гръцки език на сборници с църковнопесенно съдържание, направени през IX—X в. за нуждите на славянското богослужение и просвета. Това е време, когато византийската химнография, изминала няколко века на развитие, в творчеството на най-талантливите византийски поети вече е кристализирала, а в богослужебната практика е канонизирала своите жанрови форми; съществуват жанрово специализираните сборници от типа на стихиририте, кондакарите, тропологиите и др., от няколко века съществува октоихът, който регламентира мелодическите и ладовите параметри на това синкретично изкуство — еднакво задължителни за поетите и музикантите-химнографи; оформени са празничните

цикли в рамките на църковната година и се пристъпва към систематизация на химнографските материали в обобщаващи сборници от типа на минеите и триодите; създават се предпоставките за оформяне и затвърдяване чрез тези сборници на композиционни структури, изградени от разнообразни жанрови форми, същевременно във византийската литература химнографското творчество е изживяло нов подем в разцвета на Студийската школа.

Именно в такъв забележителен момент от развитието на византийската литература старобългарските книжовници и писатели от най-ранната епоха влизат в досег с нея. И още в първия миг на съприкосновение те вече общуват с най-значителните поети-химнописци, с Великия канон на Андрей Критски, с кондаците на Роман Сладкопевец, със знаменития „*Ἀκρίτος ἕμνος*“, с трипеснеците на Теодор Студит и Йосиф Песнописец, с каноните и догматиците на Йоан Дамаскин и Козма Маюмски, с песните на Касия и Теофан и мн. др. В процеса на превеждане от гръцки език, при подготовката си за книжовен труд, както и чрез постоянното си общуване с песенната поезия в богослужението старобългарските писатели са усвоявали законите на това специфично творчество и сами са писали химни. Така, овладяла свой терен още в зората на старобългарската литература, открила свои герои и теми и в българската действителност, песенната поезия трайно се настанява в жанровата система на старата ни литература, присъствува в нея с представителни творби през всички периоди от развитието ѝ, явява се като една от характеристиките на това развитие, заедно с агиографията и ораторската проза равноправно се вмести в съдържанието на понятието „висока литература“ в нашето Средновековие. Продуктивността на жанра ни дава основание да говорим за почти хилядолетна национална химнографска традиция, която прониква и в епохата на Възраждането.

В разработването на химнографския жанр участвуват заедно с многото завинаги останали анонимни песнописци и такива бележити представители на старата ни литература като Климент Охридски, Константин Преславски, Патриарх Евтимий и Григорий Цамблак. В началото редом с готовия художествен опит и естетическата норма на византийските преводи като увеличащ пример и образец за старобългарските писатели стоят химните, създадени от Кирил и Методий — Канонът за Климент Римски и Канонът за Димитър Солунски. Техните ученици, книжовници от Охрид и Преслав, следват първоучителите: възникват песенни композиции — служби за Кирил, за Методий, общият канон за Кирил и Методий, славянската служба за Климент Охридски, службата за цар Петър. Вероятно е съществувала и служба за княз Борис, но тя е неизвестна в старата ни литература. Към това време, наскоро след смъртта на Иван Рилски (946 г.), неизвестен негов ученик е изпял първите песни за прославата му — Рилската служба,¹ която познаваме в по-късна Софийска преработка, направена след пренасянето на мощите му в София. Тук друг неизвестен химнописец е създал канон за Рилския отшелник след връщането на мощите му от Унгария (1187).² Към края на XII — началото на XIII в. ще е написана службата за Йоаким Осоговски и няколко песнопения за Иларион Мъгленски.

През втората половина на XIII в. е осъществен и първият опит да се обединят в една книга службите за българските светци, да се подредят в целогодишния богослужебен цикъл редом с общохристиянските празници.

¹ По въпроса за първичната Рилска служба вж. някои интересни съображения у Б. Ст. Ангелов. Старинна служба за Иван Рилски. — Литературна мисъл, 1975, кн. 1, с. 115—118.

² Вж. К. Л. Иванов а. Неизвестни служби за Иван Рилски и Михаил Воин. — Известия на Института за български език, кн. XXII, с. 213—224.

Става дума за скъпоценния за историята на литературата, езика и средновековната ни музика празничен миней, известен в науката като Зографски трифологий или Драганов миней.¹ Неговият съставител — онзи загадъчен Драган, чието име четем в поетична приписка, съдържаща морално-философски размисъл за собствения му книжовен труд (пиши окаанѣче. Драгане. ѿко за грѣхы твоѣ бѣ твои мѣжит тѣ. пиши странѣче — ще е бил не само „един от най-добрите калиграфи на своето време“ (А. Соболевски), но и книжовник с отлична подготовка и широка начетеност, който е познавал националната църковнопесенна традиция, правел е преводи и от гръцки език. И досега Драгановият миней остава единствен сред известните ръкописни миней по броя на поместените в него български служби — за Кирил, за Методий, за Иван Рилски, за цар Петър, за Михаил Воин, както и най-ранният славянски текст на службата за Петка Търновска. Макар и да не съдържа всички български служби, създадени до това време, Драгановият миней има важно значение за историята на литературата ни като пръв опит да се издири и обедини репертоарът на националната химнографска традиция, да се постави начало на български празничен миней.

През XIII—XIV в. център на оживено химнографско творчество става столицата на Втората българска държава. Поетите на Търново преработват стари служби, съставят нови или превеждат от гръцки език служби за светци, чиито мощи са донесени в престолния град. Несъмнено един от най-интересните и плодотворни песнописци на XV в. е Григорий Цамблак, който изцяло в традицията на Търновската школа пише служби в Сърбия, Румъния и Русия. Пренасянето останките на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир (1469) е повод за възникване на редица произведения, от които тук ще отбележа новата служба (за 1 юли), сътворена от Димитър Кантакузин, който написал нов канон и ввел името си в акростиха. Художествената обработка на култа към Иван Рилски продължава и по-късно, когато в Рилския манастир възниква цикъл от канони, посветени на него.

Софийските книжовници от XVI в. обогатяват поетичния свят на старобългарската химнография с две произведения, които възпяват героизма на мъчениците Георги и Николай Софийски. Поп Пейо и инок Андрей са единствените имена на песнописци от XVI в., отбелязани в историята на литературата ни.

Своеобразен епilog на почти хилядолетната традиция, ознаменуващ залеза на жанра като актуална литературна форма, ще трябва да видим в службата за Теодосий Търновски, написана от йеросхимонах Спиридон по време на престоя му в Рилския манастир в края на XVIII в. Спиридон извежда от миналото образа на Теодосий Търновски, за да възкреси чрез него спомена за някогашното духовно величие на България, за да събуди и патриотични чувства. Изцяло свързано с идейния и образен свят на предходната традиция, това произведение своеобразно кореспондира с идеите на историческите съчинения на века — с пиетета си към миналото, с амбицията си да отвоюва за съзнанието на съвременниците забравена историческа действителност, да възпее един от духовните строители на средновековна България, с възродителните си тенденции. На границата между две епохи, когато се появяват кълновете на ново художествено съзнание, оплодено от идеите на Възраждането, и литературата осъзнава новите си задачи, йеросхимонах Спир-

¹ За Драгановия миней вж. Зографски трифологий. Со статии А. И. Соболевскаго, протоерея М. Лисицына, протоерея В. Металова и А. В. Преображенского, СПб., 1913; Й. И в а н о в. Български старини из Македония. С., БАН, 1970, с. 233—234, 468—474, и посочената там библиография. Най-новото проучване вж. у С т. П е т р о в и Х р. К о д о в. Старобългарски музикални паметници. С., 1973, с. 149—157.

дон изплита последния азбучен акростих на старата българска литература в първия канон (на осми глас) от службата за Теодосий Търновски.¹

Направеният бегъл преглед, отбелязвайки само някои от по-значителните явления, маркира хронологическите граници на старобългарската песенна поезия. В рамките на тази хронология химнографският жанр живее като съдържателна форма, актуализира се или замира, познава периоди на разцвет и упадък. Неговите художествени завоевания съответствуват на общия литературен развой, синхронно съотносими са с идейните и стиловите търсения и направления в старата ни литература, но имат и своя автономност, обусловена от спецификата на жанра, използващ изразните средства на две изкуства — словото и музиката.

В рамките на набелязаната хронология развитието на старобългарската химнография може да се проследи от различни гледни точки: като характеристика на отделни школи, на периодите на разцвет и застой в съответствие с общия развой на литературния процес; като изследване на отгласите от идейните движения и конфликти в средновековна България, които присъствуват със своята атмосфера или се открояват като акценти в произведенията на песнописците; като проучване на жанровата структура, поетиката, типологията на образната символика и зависимостта ѝ от типологията на персонажа, взаимното влияние между химнография, агиография и ораторска проза и пр. Песенният характер на жанра предлага възможности за наблюдения върху типове мелодии (които нито веднъж не са записани, но винаги добросъвестно са предписвани) и разпределението им в различните периоди на старобългарската химнография, което от своя страна е предпоставка за изследване фреквенцията на типовете ритмически структури, за връзката между мелодия и текст и пр. Тази многоаспектна проблематика е предмет на друго, по-обстойно изследване, а тук аз ще се спра на един преломен момент във формалното развитие на химнографската композиция в службата, свързан с разцвета на литературата в Търновската книжовна школа, и ще отбележа няколко нови литературни факта, които допълват представата за продуктивността на химнографския жанр в Търново.

Изпреварвайки малко изложението, още тук смятам за уместно да отбележа, че що се отнася до понятието Търновска книжовна школа, я споделям схващането, формулирано от акад. П. Динеков: „Търновската книжовна школа — това не означава само делото на Патриарх Евтимий, традициите, създадени от Евтимий и неговите ученици. Тук влизат и други явления: дейността на непосредния учител на Евтимий Теодосий Търновски, редица интересни литературни прояви от първата половина на XIV в. и литературният живот, свързан с Търново през XIII в. Онова, което наричаме Евтимиева школа и което представлява в същност най-висока, кристализирана форма на тенденциите на епохата, е обусловено до голяма степен от предходното литературно развитие.“²

¹ Службата за Теодосий Търновски е известна в науката, но досега е публикувано само предисловието към нея, където авторът съобщава мотивите за написването ѝ. Вж. Н. В. Златарски. История на кратко о българском народе славенском. Сочиния и списания в 1792 Спиридоном йеросхимонахом. С., 1900 г., с. LIV — LV. Публикуването на пълния текст на службата за Теодосий Търновски е предстоящо.

² П. Динеков. Съдбата на българската литература през XIII и XIV в. в кн. Из историята на българската литература. С., 1969, с. 99.

В своето изследване „Отношения литературных жанров между собой“¹ видният изследовател на старата руска литература Д. С. Лихачов, тръгвайки от предпоставката, че категорията литературен жанр е историческа категория, подчертава основната разлика между съвременното деление на жанровете, което се извършва по чисто литературни признаци, и жанровото деление в староруската литература, където жанровете изпълняват и нелитературни, делови функции, различават се и функционално — по това за каква о са предназначени. „Литературные жанры древней Руси — пишет авторът — имеют очень существенные отличия от жанров нового времени: их существование в гораздо большей степени, чем в новое время, обусловлено их применением в практической жизни. Они возникают не только как разновидности литературного творчества, но и как определенные явления древнерусского жизненного уклада, быта в самом широком смысле слова.“² Важен момент в многостранните наблюдения на автора представляват изводите за съставния характер на някои жанрове, за наличието на обединяващи жанрове, включващи в определени пропорции други първични жанрове.³ Направени върху материал от старата руска литература, изводите на Д. С. Лихачов са валидни и за старата българска литература, доколкото формулират типологични особености, характерни за жанровата система на средновековните славянски литератури. Те намират потвърждение при проучването на химнографската композиция служба, която е ярък пример на съставен жанр, обединяващ в определени пропорции първични жанрови форми; жанр, чието възникване, съществуване и развой се намира в пряка зависимост от приложното му предназначение.

Обикновено химнографската композиция служба (слоужба, послѣдованіе, въслѣдованіе, *ἡκολουθία*) се определя като система от песнопения, посветени на признат (канонизиран) светец, предназначени да се изпълняват в определения за празнуване на паметта му ден. Най-често тя възниква след житието като заключителен етап, увенчаващ утвърждаването и художествената обработка на култа към светеца чрез богослужебна прослава, чрез включване в богослужебния цикъл. От такава гледна точка тя представлява само една част от пълния богослужебен текст — променливата, минейната — за съответния денонощен цикъл, изграден от псалми, откъси от евангелието и апостола, паримири, песнен материал от Октоиха, Триода или Пентикостра и пр., разделен съобразно с богослужебното време на няколко дяла, от които тук ще ни интересува вечерният и утринният дял. В рамката на набелязаното текстово обкръжение се влива и разпределя текстът на службата като съществен компонент на цялото, подчинен на неговата най-обща конструктивна идея.

Мозаичната структура на тази текстова цялост, в която се влива службата в акта на изпълнението и възприемането ѝ, детерминира мозаичния характер на нейната жанрова структура, относителната обособеност на отделните нейни части. Авторът химнописец в акта на създаването оформя отделните звена на творбата съобразно с мястото, което ще заемат в богослужебния контекст, използвайки съответните жанрови форми от репертоара на химничната поезия. Той е не само автор на текста, но и композитор: от различните напеви на осмогласната музикална система избира подходящи мелодически образци,

¹ В кн. Д. С. Лихачев. Поэтика древнерусской литературы. Ленинград, 1971, с. 42—71.

² Пак там, с. 42, 51.

³ Пак там, с. 46, 48.

с които съобразява ритмическата структура на песнопенията и техния обем; той е п е с н о - п и с е ц, х и м н о - г р а ф, обединяващ в себе си познание за литературния канон с владеење на съвременната му музикална теория и практика.

Мозаичната структура на химнографската композиция служба е в пряката зависимост и от различните жанрови форми, използвани като градивни елементи за вечерния и утринния дял, своеобразно отразява генезиса и еволюцията им.

Съвкупността от жанровите и приложните особености на службата в достатъчна степен обяснява слабото сцепление между отделните ѝ части, което я прави еднакво податлива за интерполиране на нови елементи и за екскерпиране на фрагменти от текста. Текстологическите наблюдения върху коя да е старобългарска служба, запазена в повече преписи, дават материал за илюстриране на това твърдение.

Тясно свързана с православното богослужение, представляваща част от него, службата като химнографска композиция е резултат както от вековната еволюция на богослужебния ритуал, така и от еволюцията на жанровите форми на песенната поезия. Но докато големите завоевания на православния Изток в областта на жанровите форми завършват с появата на канона,¹ развитието на службата е по-продължителен процес, обусловен от развитието и промените в богослужебната практика.

Структурата на химнографската композиция служба старобългарските писатели са овладели едновременно с овладяването на жанровите форми на химнографията още в Кирило-Методиевата епоха. Свидетелство за това са оригиналните творби, достигнали до нас от онова време. Същевременно произведенията на старобългарските химнописци от различни периоди на старата ни литература документират своеобразието на нейното развитие.

Ако сравним службата за Кирил Философ или коя да е старобългарска служба в някой от пълните ѝ преписи до XIV в. с Евтимиевата служба за царица Теофана или коя да е служба, възникнала по-късно, ще видим, че те са изградени от едни и същи жанрови форми — тропар, стихира, кондак, икос, канон, светилен. Веднага обаче прави впечатление количественото съотношение между отделните градивни елементи в сравняваните модели.

Ранните служби са кратки по обем и затова понякога неточно ги наричат н е п ъ л н и. Във вечерния си дял те съдържат група от три стихире след стиха Господи възвахъ (пс. 140) и отпустителен тропар, понякога стиховни стихире (най-често една), а в утринния дял — един седален, кондак, икос и канон, по-рядко светилен, хвалитни и (или) стиховни стихире. Разположението на песенния материал в ръкописите невинаги отразява строгата последователност на богослужебното време: понякога отпустителният тропар предхожда стихирите (вж. напр. преписа на Кириловата служба в Скопския миней, публикуван от Й. Иванов в Български старини из Македония); седалният, кондакът и икосът невинаги се вметват в канона след третата и шестата песен. Тези размествания са свързани с начин на преписване и съществуване на текста, явяват се като далечен отглас от продължителния процес на обединяване на различните жанрови форми в химнографска композиция и закрепването ѝ в празничните и всекидневните служебни миней, кои

¹ Първият творец на канони е Андрей Критски (650—720). Приема се, че той е откривател на тази най-сложна и обемна химнографска форма, изместила доминиращата преди нея форма на кондака. Най-известен е неговият „Велик канон“, обемащ 250 тропара, преведен на старобългарски език в най-ранния период на старобългарската литература.

то постепенно изместват предхождащите ги химнографски сборници от типа на кондакарите, стихирарите, тропологиите и пр.¹

Към разглеждания тип композиция принадлежат службите за Кирил, за Методий, за цар Петър, славянската служба за Климент Охридски, недо-стигналата до нас първична Рилска служба за Иван Рилски² и др., както и преводните служби от гръцки език, запазени в най-ранни преписи от края на XI в.³

Службата за царица Теофана, писана от Евтимий Търновски⁴ (и другите служби от същия тип), имат необикновено голям обем в сравнение с ранните старобългарски служби. Тя е съставена от малка вечерна с две групи по три стихир и „слава“, следвана от велика вечерна, в която нами-раме шест стихир след стиха Господи възвахъ със „слава“, четири литийни стихир, присъствува и групата на стиховните, следвани от отпустителен тропар. Обогатен е и утринният дял: двата канона (наличието на втори канон не е задължително условие за този вид композиция) се предхождат от три седални и стихира, надписвана „след 50 псалом“ (по Н ъу алмъ), след трета песен на канона е поместен седален, кондакът и икосът следват шестата песен, а накрая — светилен и групата на хвалитните стихир.

На такава концепция за композиция е подчинено изграждането не само на службата за Теофана, но и новите произведения, възникнали в Евтимиевата школа, в книжовните средища от XV и XVI в., включително и Спиридоновата служба за Теодосий Търновски. С този композиционен модел са съобразени и всички преработки на служби от предходния период. В сравнение с ранните служби новата композиция се отличава с по-голяма устойчивост на текста, с по-голямо единство и вътрешна споеност на цялото, без да изменя мозаичния си строеж.

Сравняването на двата модела показва обемното нарастване на химнографската композиция и дава възможност да установим еволюиращите места в структурата на текстовете. Очевидно еволюцията засяга и двата дяла на композицията. Вечерният дял се явява в дублиращите се по структура, но не и по състав форми на малка и велика вечерна, попълнен с много нови стихир, от които групата на литийните е напълно неизвестна на ранните старобългарски служби. Утринният дял се обогатява с групата на седалните, предхождащи канона, неизменно присъствува светилен и групата на хвалитните стихир; целостта на канона се нарушава, като по правило след третата песен се помества седален, а след шестата — кондак и икос; често се използва възможността да се пишат по два канона, разположени песен след песен, а не канон след канон, както в най-ранните преводни минеи.

¹ Може да се счита установено, че празничните минеи предхождат появата на всекидневните минеи. Възникването им се отнася към VII—VIII в., а най-ранните известни паметници са от IX в. Най-ранният славянски препис на празничен миней възхожда към края на XI в. Оформянето пък на всекидневните минеи ще е станало не по-рано от X в., защото много от каноните в тях са писани от Йосиф Песнописец (умрял в 886 г.) и от Теофан (умрял в 850 г.). Освен това те съдържат и служби за установени през X в. празници — Неръководния образ (16 август — от 944 г.) и Пренасяне дясната ръка на Йоан Кръстител в Цариград (от 956 г.). Най-ранните славянски всекидневни минеи са запазени в руски преписи от края на XI в. Има сериозни лингвистични основания да се мисли, че те са преписи от старобългарски протографи. Вж. Архиеп. Сергий. Полный месяцеслов Востока, т. I, Владимир, 1901, с. 201—211.

² Текстовете вж. у Й. Иванов. Български старини из Македония. славянском переводе по русским рукописям 1095—1097 г. — Памятники древнерусского языка, т. I, СПб., 1886, с. LI—LVII.

⁴ Текста вж. у Е. Каџуџниаки. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. Wien, 1901.

Набелязаните различия в композицията на двата типа служби са характеристичен, формално разграничителен белег, който е сигурна основа за периодизиране развоя на старобългарската химнография, респективно на старобългарските служби от минеен тип на два големи периода — до Търновски и след Търновски — с условна граница към средата на XIV в., поради липса на точни хронологически данни.

Търсейки обяснение на явлението, трябва най-напред да отстраним фактора „авторска воля“ — творческата инициатива, таланта и способността на отделния химнописец да разширява обема на творбата, следвайки потока на вдъхновението. Старобългарският химнописец е напълно зависим от строго установените правила за моделиране на химнографска композиция. Рамката на господстващата конструктивен регламент определя територията на неговата творческа свобода. В своята творба той не би написал например шест стиховни стихирни за великата вечерна, защото половината от тях ще бъдат излишни, или две „слави“ след стихирите към стиха Господи, *вѣззѣахъ*, защото едната е ненужна, или два кондака, два отпустителни тропара — поради същите причини; в каноните броенето на песните винаги ще следва от едно до девет, но в нито един старобългарски канон няма да намерим втора песен, а винаги след първата следва трета, понеже втора песен могат да имат само великопостните канони.¹ И ако все пак понякога ръкописите ни поднасят отклонения от известните правила, това е сигурен сигнал за смесване на елементи от две химнографски композиции.

Формалното развитие на службите е функция от действието на нелитературни фактори, подчинено е на литургическата практика, свързано е с господството на двата главни типа Църковен устав (Типик) — Студийски и Ерусалимски — и отразява литургическите различия между тях.²

Ранните старобългарски служби са изградени според изискванията на Студийския устав, който предписва вечерната и утринната да се извършват

¹ Единствен пример за съзнателно отклонение от правилото да не се пише втора песен в канона ми е известен от староруската химнография. Авторът на канона на четвърти глас (а може би и на цялата служба) за Антоний Сийски написал и втора песен, но не я вмъкнал на съответното място в службата, а я приписал след хвалитните стихирни, въвн от текста на службата. Съзнавайки, че нарушава теоретически принцип за писане на канони, той откровено обяснява постъпката си с подбуди от емоционален порядък. Цитирам тази интересна приписка по ръкописа: *Сѣѣ писѣ вторую пѣ любовію распалаѣ дѣхвѣною ѣ къ сѣому. Да аще кто ѿ братіи имѣть вѣру ко сѣму, да глѣтъ в кѣлѣи кромѣ собора, понеж ѿубо на соборѣ сѣими ѿцы пѣти не ѡуствѣлено втора пѣсни кромѣ стго великаго поста.* (ГБЛ, Музейное собрание, рѣк. № 1826, л. 94а). В описан Музейное собрание рукописей ГБЛ, М., 1961, т. I, с. 295, неточно е отбелязано, че приписката се намира „в конце канона перед второй песни...“ Приписката и втората песен се намират въвн от службата, след нея, остават изоларани от нейния текст.

² Основните различия между Студийския и Ерусалимския устав са набелязани още от Никон Черногорец (XI в.) в неговия Типикон. Критично изложение вж. у И. Мансветов. Церковный устав (Типик), его образование и судьба в греческой и русской церкви, М., 1885, с. 76—81; срв. А. Ловягин. О славянских переводах церковного богослужебного Устава. — ЧОИДР, 1867, кн. II, с. 1—2; В. Ив. Пандурски. Преподобни Сава Освещени — основоположник на Ерусалимския устав. — Год. на Духовната академия, т. VI (XXXII), II, С., 1957, с. 436—438. Въпреки резервираното твърдение на Мансветов, че различieto между Студийския и Ерусалимския типик „се свежда до няколко местни вида отлики, които имат частен характер и не включват в себе си нищо съществено и типично“ (И. Мансветов. Церковный устав. . . , с. 83) — повторно безкритично 90 години по-късно от някои литургисти, казаното от Никон Черногорец намира удивително потвърждение при сравняване на Студийския с Ерусалимския типик, в ръкописната традиция и в практиката на песнописците в славянското Средновековие.

отделно всеки ден, не познава всенощни бдения, за нито един ден от годината не определя да се пее в края на утринната заключителният химн „Велико славословие“. Службите, възникнали от втората половина на XIV в. нататък, са композирани в съответствие с литургическата практика според Ерусалимския устав, който предписва тържествени всенощни бдения срещу големите празници и неделните дни, обединяващи великата вечерна с утринната, литии на великата вечерна и по-голям брой катизми на утринната. Това разпределение на богослужебното време и действия довежда до появата на малка вечерна (предназначена първоначално за монасите келиоти), литийни стихирни във великата вечерна и съответен брой седални в утринната на бдението, където хвалитните стихирни окончателно изместват групата на стиховните, следвани винаги от песенно изпълнение на заключителния химн „Велико славословие“.

Констатираната зависимост между структурата на химнографската композиция и литургическата практика обяснява съществен момент в развитието на жанра, показва как нелитературният фактор, промяната на някои страни на ритуала довежда до обемно нарастване на литературната форма, до увеличаване на нейните експресивни потенции. Развитието на ритуалните действия към по-голяма драматичност и церемониална ефектност, към по-голяма тържественост и респектираща зрелищност е предпоставка и за пораждането на нови явления в стила на химнографския жанр, засяга и музикалното оформяне на химнографската композиция.

Набелязаното развитие на композицията на службите от минеен тип е характерно не само за старата българска литература, но изобщо за средновековните славянски литератури, както и за византийската, представлява тяхна типологична особеност. Новите явления, дошли като резултат от утвърждаването на богослужебна практика според Ерусалимския устав, своеобразно следват хронологията на неговото проникване и утвърждаване — най-напред във византийската литература, откъдето с новите преводи и редакции на богослужебната литература се настаняват и в старите южнославянски литератури и чрез тяхното посредство, чрез дейността на такива литургисти и химнографи като митрополит Киприян, Григорий Цамблак и Пахомий Серб проникват в старата руска литература.

3. ПРИНОСЪТ НА ТЪРНОВСКАТА ХИМНОГРАФСКА ШКОЛА

Когато се говори за литературната реформа на Патриарх Евтимий, вниманието на изследователите остава приковано предимно върху блестящо демонстрираното в неговото творчество развитие на агнографско-папирирична литература. Вече притежаваме достатъчно новооткрит литературен материал, който дава основание на нашата литературна история да свърже с Търновската книжовна школа и развитието на старобългарската химнография.

Развитието на химнографския жанр в Търново е неотделимо от общия литературен подъем. Значение на стимулиращ фактор има и стремежът на владетелите да издигнат столицата и като духовен център на държавата, намерил израз покрай другото и в пренасянето на мощи в Търново. Тук са били донесени мощите на Иван Рилски (Асен I), Иларион Мъгленски, Филотея Темнишка, Михаил Воин и Иван Поливотски (Калоян), на Петка Епиватска (Ив. Асен II), на Теофана (може би само част от тях).¹

¹ За Теофана вж. Е. Kałużniacki. Aus der Panegirischen Literatur der Südslaven. Wien, 1901, p. 127.

„Владетелите са се стараели — пише П. Динеков — да съберат повече мощи на светци (най-често като военни трофеи), за да придадат по-голям блясък на своята столица, да привлечат поклонници от цялата страна, за да издигнат престожа на столичния град като религиозно и културно средище. Нещо повече — те са поръчвали на писателите да напишат нови произведения (главно служби и жития), посветени на светците, чиито мощи са се намирали в града, и чрез тях да прославят не само столицата, но и владетелите като почитатели на светци, преносители на мощи, възобновители и строители на черкви и манастири.“¹ По този начин се дава тласък не само за развитието на житийния жанр, но и за развитието на химнографския жанр в българската литература.

Дейността на книжовниците-химнографи в Търново се е осъществявала в няколко направления. Във връзка с въвеждането на Ерусалимския устав и на Евтимиевата правописно-езикова реформа е извършена огромна работа около превода и редактирането на големите химнографски сборници — минеи, триод, октоих и пр. Същевременно търновските книжовници са проявявали живо чувство за актуалност, следили са внимателно новите явления във византийската химнография, превеждали са съвременни византийски автори, чиито произведения не са били поместени в химнографските сборници с устойчив състав. Очевиден и обясним е интересът към автори-исихасти. Достатъчно е да споменем каноните на Григорий Синаит и патриарх Филотей, получили широко разпространение в Следовни псалтири, Молебници и др. Преведен е бил (най-вероятно на Атон) и химнографският сборник на Тома Тикара (с монашеско име Теодул, магистър и ритор при двора на Андроник II, а по-късно монах на Атон),² който съдържа не само химнографски текстове, но и музикално-теоретически разсъждения, и тълкуване ^акако ^апѣваѣ ^апрѣписовати ^апѣѣа. . . и ^акако ^апѣваѣ ^аглати ^апѣѣа.³

Преработването и редактирането на служби за светци, чиито мощи се намирали в Търново, е друга насока, в която са се трудили търновските химнографи. Както в житията се добавя разказ за пренасяне на мощите, така и службите се обогатяват с нови песни, редактират се старите текстове, за да се пригледят към новото чествуване, ако е установен нов празник, или към изискванията на Ерусалимския устав. Хубав пример за такава преработка представлява преписът на службата за Иван Рилски (за 18 август) в Скопския миней, в която към първичното ядро, възникнало през X в. в Рилския манастир, са напластени по-късни добавки, докато се стигне до тази търновска редакция, оформена според правилата на Ерусалимския устав и възникнала следователно не по-рано от средата на XIV в.⁴

Освен новите преводи и преработки химнографите на Търново са писали и оригинални произведения. Все още не е възможно да се изброят всички химнографски творби, създадени в Търново, може би завинаги ще останат неиз-

¹ П. Динеков. Литературният живот през XIII в., История на българската литература, т. I, 1962, с. 258.

² За Тома Тикара вж. К. K r u m b a c h e r, Geschichte der byzantinischen Literatur. New York, 1958, p. 548—550; H.-G. B e c k, Kirche und theologische Literatur im byzantinische Reich. München, 1959, p. 704—705.

³ А. И. Яцимирский. Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек. — Сб. ОРЯС, т. 98, с. 760.

⁴ Бележки върху преработката на службата за Ив. Рилски направи Й. Иванов в Български старини из Македония, с. 345—346. Предниго Х р. П о п о в в книгата си Евтимий, последен Търновски и Трапезицки патриарх. Пловдив, 1901, с. 225—226, основателно предположи участието на Евтимий в търновската преработка на тази служба. За Търновска редакция на службата за Ив. Рилски категорично се изказа Б. С т. Ангелов в Старобългарски текстове. II. Служба на Иван Рилски. — Известия на Архивния институт, кн. I, 1957, с. 274—275.

вестни имената на поетите, нежелали да оставят спомен за себе си, дори като използват удобната за това форма на акростиха. Сред химнописците на XIV в. доминира многостранно надарената личност на Патриарх Евтимий. Известна е неговата служба за царица Теофана,¹ а в последно време с името му се свързва новооткрита служба за Петка Търновска² и молебен канон за царица Теофана. Към известното досега в науката се прибавят и редица нови литературни факти, които говорят за продуктивността на химнографския жанр в Търново през XIII — XIV в.

I. В един неизвестен доскоро в науката летописен разказ от времето на Иван Асен II намираме най-ранно съобщение за превод на химнографско произведение от гръцки език, направен в столицата на Втората българска държава.

Разказът се намира в пергаментен ръкопис от втората половина на XIV в., сръбски извод, № 162, л. 141б—143а от сбирката на А. И. Хлудов³ и може да бъде назван Летописен разказ за пренасяне мощите на Петка Епиватска в Търново. Разказът е ценно произведение на старата българска литература, а фактическото му съдържание му придава стойност на исторически извор от времето на Иван Асен II.⁴ Тук ще приведа онзи пасаж, който има отношение към изследваната тема.

След съобщение за пренасянето на мощите от Каликратия в Търново и поставянето им в царската църква авторът разказва как на път за Никея, минавайки през Каликратия, многосмиреният и преподобен Йоаким (бъдещият патриарх) се сдобил с житие, служба и похвала за светицата, които той — авторът на разказа — превел, за да ѝ се отдава подобаваща възхвала. Разказът завършва с молитвено обръщение към светицата да закриля царя и пази от противници държавата му, болярите, войните и „людете, които бог постави под ръката му“. Ето и думите на автора, които ни интересуват тук:

И тако идоушоу мою (става дума за Йоаким) въ Каликратию и тоу приобрете себе за помена(а) стѣи пѣтиѣ и ꙗ хвалоу ꙗ тоу и житіе, ѿ негоже прѣложихомъ пѣти и хвалити стѣоу соущее тоу хваление, а не прилагати прѣпѣи и мѣнцоу нарицати. ꙗ бѣ дроугаа мѣнца Ха ра, еиже пѣтиѣ и хвала възѣобрѣтаѣт се. Сѣю хвалити противоу славу ꙗ недооумѣемъ, нь противоу сѣлѣ своѣи, елико възмогахомъ, похвалихомъ.

Историческият коментар към текста изяснява, че службата и житието са преведени през 1234 г., когато Иван Асен II по дипломатически път подготвя възстановяването на Търновската патриаршия. Това е първото известие за превод на химнографско произведение от гръцки език в Търново. Възникването му е инцидентно, но очевидно него трябва да отбележим в началото на дейността на търновските химнописци.

II. В Търново е разработвана една нова химнографска форма, която има прототипа си във византийската литература — полиелейни припеви или стихове, свързани с богослужебна практика според Ерусалимския устав. Полиелей се наричат тържествени песнопения от утринната на всенощното бдение, обикновено компилирани от Псалтиря. Доскоро славистиката позна-

¹ Текстът вж. у Kałużniński. Werke...

² Ст. Кожухаров. Неизвестно произведение на старобългарската поезия. Старобългарска литература. Изследвания и материали. С., 1971, с. 300—301.

³ Описание на ръкописа вж. у А. Попов. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. — М., 1872, с. 316—344.

⁴ Ст. Кожухаров. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. — Литературна мисъл, 1974, кн. 2, с. 123—135.

лис за Петка Търновска, писан от инок Макарий — едно ново име за историята на старобългарската песенна поезия; канонът е изграден в акростих **П р и н и м м а т н м о л е н и е с в о и х р а б ъ т ъ**; 4) друг Параклис за Петка Търновска, писан от неизвестен автор — твърде вероятно от Григорий Цамблак¹; 5) Параклис за архангелите Михаил и Гавриил. Авторът на тази новооткрита творба е скрил името си в акростиха: **С и м е о н а н е д о с т о н н а я г о п л а ч**. Разчитането на акростиха ни дава името на още един старобългарски поет-песнописец, чиято творба обогатява представата ни за творческите изяви на търновските химнописци.²

Не мисля, че известните досега пет параклиси са единствените произведения от този вид химнографска композиция, създадени в Търново. Те обаче са сигурно свидетелство за интензивното разработване на химнографския жанр в Търновската школа, за творческата активност на търновските химнописци. Същевременно те допълват представата за многообразието на книжовния живот в Търново, за развоя на старобългарската песенна поезия и обогатяването ѝ чрез овладяване структурата на нова химнографска композиция. Наблюденията над известните досега в науката и над новооткритите химнографски материали дават основание да говорим за **Т ъ р н о в с к а х и м н о г р а ф с к а ш к о л а** като една от насоките, характеристиките или специфичните прояви на Търновската книжовна школа. Въвеждането на новото понятие в историята на литературата ни е оправдано, понеже в дейността на химнописците от Търновската школа е фиксиран преломен етап от развоя на химнографския жанр в старата българска литература. Този преломен етап се характеризира с усвояване на нови жанрови форми и композиционни структури, с утвърждаване на новата композиция на службите, с преработване на ранни служби съобразно с новите изисквания към формата, с оригинални произведения и нови преводи, с художествени завоевания, които служат като образец за подражание през следващите векове. Търновската химнографска традиция е жива през XV в. в произведенията на Григорий Цамблак, влиянието ѝ се чувствава в творбите на песнописците от Софийската школа през XVI в., с нея се свързва и последното значимо за старата българска литература химнографско произведение — Спиридоновата служба за Теодосий Търновски.

4. СТАР ОБЪЛГАРСКАТА ХИМНОГРАФИЯ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА РОБСТВОТО И ЗАЛЕЗЪТ НА ЖАНРА КАТО АКТУАЛНА ЛИТЕРАТУРНА ФОРМА

В историята на българската култура понятието Търновска школа има не толкова хронологическо и географско значение (възникване и разцвет през Втората българска държава с център в столицата Търново), колкото културно-историческо в най-отговорния и същевременно в най-широкия смисъл на думата. Постиганията на Търновската школа обхващат всички сфери на духовния живот, всички области на изкуството и литературата, дълбоко свързани

¹ За тези произведения вж. по-подробно у Ст. Кожухаров. Търновската книжовна школа и развитието на химичната поезия в старата българска литература. — В: сб. Търновска книжовна школа. 1371—1971. Международен симпозиум. Велико Търново, 11—14 октомври 1971 г. С., 1974, с. 294—300.

² Първо научно съобщение за новооткрития химнописец Симеон и неговото произведение направих на Международния симпозиум „Търновска книжовна школа. Ученици и последователи на Евтимий Търновски“, състоял се през м. май 1976 г. в гр. Велико Търново. На същия симпозиум П. Матейч (Охайо, САЩ) направи научно съобщение за още един новооткрит и много продуктивен химнописец Ефрем, свързан с Търновската школа. Това е още едно потвърждение на тезата за Търновска химнографска школа. Вж. още П. Матейч. Неизвестен български сборник от края на XIV в. — Език и литература, 1976, кн. 1, с. 56—58.

са с най-значителното и плодотворно духовно движение на XIV в. — исихазма, оставят трайни следи в българската народностно-културна традиция.¹ Културно-историческият „шанс“ на България ѝ даде предимството отново (след IX—X в.) да изпълни общославянска мисия, да послужи като проводник и обогатител на културните ценности на Византия при възприемането им от източноправославното славянство. Второто южнославянско влияние в Русия, значението на Търновската школа за книжовния живот на сърби, румъни и руси през XV в. е факт, който получава все по-дълбоко осмисляне, пропорционално с увеличаването на броя на новите изследователски приноси. В широкия поток на Второто южнославянско влияние присъствува и търновската химнографска традиция: български книжовници и писатели творят вън от пределите на България на базата на постиженията, достигнати в Търново. Към началото на XV в. Григорий Цамблак пише служби в Румъния, Сърбия и Русия, преди него митрополит Киприян е направил опит да внедри в Русия търновските правописни принципи и да въведе богослужебната практика според Ерусалимския устав. Химнографските творби на посочените автори покоряват собствената си поетическа стойност носят и утвърждават в тези страни и новата форма на химнографската композиция служба.

Развитието на химнографския жанр във формално отношение завършва с усвояването и утвърждаването на новата структура на композицията. Службите, които възникват през епохата на робството, не носят нищо ново в областта на формата, възпроизвеждат познатите схеми, използват традиционните жанрови форми. Това не означава изчерпване на възможностите на жанра, защото актуалността му не е отряла — жанровата система на старобългарската литература не е изместена от друга система.

В областта на химнографията историята на литературата от епохата на турското робство предлага няколко интересни явления. През XV в. по повод връщането на мощите на Иван Рилски в Рилския манастир се оживява вниманието на книжовниците към култа на Рилския пустинник. Обобщават се известните дотогава произведения в празничен цикъл за светеца, в който се включва и новият празник за връщането на мощите му. Службата е написал послavianченият представител на византийската фамилия Кантакузини — Димитър Кантакузин. Съвременен към известните канони се прибавят нови — за полунощницата. Вече към края на XV в. цикълът за Иван Рилски — едно от най-значителните постижения на старобългарската химнография — е напълно оформен и придобива особено патриотично звучене през вековете на робството. Именно в тази насока — народностно-патриотичното съдържание — се движат и постиженията на химнографите от Софийската книжовна школа през XVI в. — поп Пейо и инок Андрей — автори на службите за Георги Софийски (Нови) и Николай Софийски. В известен смисъл бихме могли да говорим за Рилска локална химнографска школа през XV в. и за Софийска локална школа през XVI в. Изчерпването на възможностите на жанра като актуална литературна форма ще трябва да отнесем към края на XVIII в., когато се появява последното произведение на старобългарската химнография — службата за Теодосий Търновски, написана в Рилския манастир от йеросхимонах Спиридон. В предговора към Службата ясно проличава едно ново историческо съзнание, което натоварва традиционния жанр с нови задачи — възродителни — и търси в традиционните възможности на жанра израз на новите идеи.

¹ Срв. П. Динев, Търновската книжовна школа в развитието на българската литература. Търновска книжовна школа 1371—1971 г. Международен симпозиум, Велико Търново, 11—14 октомври 1971 г., С., 1974, с. 15—26.

Това е време, когато жанровата система на старата литература е вече недостатъчна, нова жанрова система все още не се е появила, а големите идеи на новото време, на Българското Възраждане, търсят път към съзнанието на читателите и слушатели чрез публицистичния патос на историческите съчинения.

Старобългарската химнография — най-развитият и най-продуктивен литературен жанр в старата българска литература — отмира заедно с цялата жанрова система на старата ни литература. Достигналите до нас произведения са ценен дял от средновековната ни литература, ярко свидетелство за поетическата надареност, за духовната извисеност и творческата инициатива на средновековния българин.